

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 378.091.12(47+57)"1921/1929":364.65

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-116-123>

Катерина Діденко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

кандидат історичних наук, викладач (Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8406-173X>

e-mail: k.didenko@udpu.edu.ua

Соціально-побутові умови та продовольче забезпечення науково-педагогічних працівників СРСР у 20-х рр. XX століття

Анотація. У статті розглянуто один із актуальних напрямів в історичних студіях щодо особливостей соціально-побутових умов та продовольчого забезпечення науково-педагогічних працівників СРСР у 20–30-х рр. XX століття. **Мета роботи** полягає у висвітленні діяльності російських центральних та місцевих органів влади з покращення соціально-побутового, матеріального та житлового забезпечення наукових та педагогічних працівників, зокрема створення та діяльність ПетроКУБУ та ЦеКУБУ. **Методологія дослідження** включає принципи наукової об'єктивності, історизму, системності, а також методи аналізу та синтезу, узагальнення, історико-порівняльний, історико-типологічний.

Висновки. Характеризуючи становище вчених у 20-х рр. XX ст., необхідно зазначити, що наукова інтелігенція, як і загалом радянське післяреволюційне суспільство, знаходились у складній суспільно-політичній та економічній ситуації. Наукова інтелігенція належала до тих верств суспільства, які особливо гостро відчули погіршення якості життя. Закриття низки вищих навчальних закладів і факультетів, затримки з виплатою заробітних плат, що і без того знецінювалися через розгул інфляції, позбавляли науковців стабільного доходу. Цей важкий у побутовому плані період співпав у часі з болісною трансформацією соціальної структури населення країни, що зачепило і наукову інтелігенцію. Матеріальне становище вчених було досить хитким, характеризувалося відсутністю житла, низьким рівнем заробітної плати, відсутністю умов для проведення науково-дослідної роботи, завантаженістю партійно-політичною роботою. Змінилося й ставлення до вчених та їх ролі в житті суспільства, побутовала думка про неприпустимість керівної ролі інтелігенції в будь-якій галузі народного господарства та культури, зведення становища представників інтелігенції до рядових виконавців. До того ж радянське керівництво розуміло, що науковий потенціал країни потрібно зберегти для будівництва соціалістичного суспільства. Тому одним із головних був пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і надзвичайного виснаження. Влада починає вибудовувати співпрацю з інтелектуальною системою, залучаючи її на свою сторону, створюючи для неї сприятливі умови для життя та роботи.

Ключові слова: радянська влада, наукова інтелігенція, академічний пайок, нансенівська допомога, ПетроКУБУ, ЦеКУБУ.

Постановка проблеми. Перші десятиліття існування радянської влади – найскладніший період у розбудові владних інститутів та діяльності державних установ. Голод, загострення продовольчої кризи, післяреволюційна та повоєнна розруха не сприяли результативній діяльності вчених. Актуальним стало забезпечення населення, зокрема й наукових працівників, товарами першої необхідності, продуктами, житлом тощо. Взагалі створення ефективної системи соціального забезпечення населення, здатної вирішувати гострі соціальні проблеми, є пріоритетним завданням кожної держави у будь-який історичний період. Сьогодні в XXI ст., в умовах соціально-економічних та військових конфліктів, питання щодо соціального захисту населення є особливо актуальним, передусім це стосується соціально незахищених верств, до яких можна віднести й наукових та педагогічних працівників. Вартує уваги діяльність російських центральних органів влади з побудови системи соціально-побутового забезпечення науковців, покращення їх побутового та матеріального становища.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення різних аспектів цієї теми має відображення в наукових напрацюваннях Н. Пушкарева [Пушкарева, 2016], А. Іванченко [Іванченко, 2012], Н. В. Грішиної та А. М. Скворцова [Грішина, Скворцов, 2015]. Історики проаналізували значну джерельну базу з досліджуваної теми, документи центральних та місцевих органів влади, документи ПетроКУБУ та ЦеКУБУ, ввели в науковий обіг численні матеріали, що висвітлюють намагання влади покращити становище вчених – створення комітетів сприяння вченим та пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і

надзвичайного виснаження. Також науковці висвітлюють й труднощі, що постали перед науковою інтелігенцією: голод, брак товарів першої необхідності та житла, завантаженість викладачів партійно-політичною роботою, віднесення до «третьої пайкової категорії» (що фактично означало забезпечення вчених за залишковим принципом), мізерні заробітні плати.

Мета статті полягає у висвітленні діяльності російських центральних та місцевих органів влади з покращення соціально-побутового, матеріального та житлового забезпечення наукових та педагогічних працівників, зокрема створення та діяльність ПетроКУБУ та ЦеКУБУ.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х рр. Радянський Союз переживав важку продовольчу кризу. Після розпаду Російської імперії та встановлення радянської влади в країні склалася досить непроста економічна та суспільно-політична ситуація. Роки революції та війн принесли розруху, дестабілізували роботу підприємств, транспорту, інфраструктури. Голод, холод, хвороби, нестача елементарних предметів повсякденного побуту, таких як одяг та медикаменти, ще більше погіршували становище населення. У складній ситуації опинилися мешканці міст, особливо науково-академічна інтелігенція. Брак державного фінансування не давав можливості продовжувати науково-дослідницьку роботу, побутові труднощі не сприяли якісній викладацькій діяльності. Матеріальне становище науково-педагогічних працівників характеризувалося тим, що не було житла, а також низьким рівнем заробітної плати, відсутністю умов для проведення науково-дослідної роботи, завантаженістю викладачів партійно-політичною роботою. Не випадково на початку XX століття до слова «народний вчитель» з'явилися такі синоніми як «голодна професія», «інтелігентний пролетарій» [Іванчина, 2012 : 675].

Професорсько-викладацький склад належав до третьої пайкової категорії, яка постачалась за залишковим принципом після робітників та радянських службовців. Видача мізерної зарплати (у 1921–1922 роках зарплата професора була в 3–4 рази меншою за заробітну плату двірника), постійно затримувалась [Федотова, 2013 : 53].

Звичними стали метрові черги за пайками. Живописець і графік, професор Академії мистецтв О. І. Вахрамєєв у своїх творах зображував сцени з життя революційної Росії. Одна з акварельних картин «Академіки за пайком», написана в 1922 році, зображує охайно одягнених людей з різноманітними ємкостями у черзі за пайком. На передньому плані картини зображений чоловік, що тримає книгу. Схожі сцени можна було побачити в будь-якому вузівському центрі молодого Радянської держави [Еремеева, 2015: 42].

На початку січня 1919 року історик Е. В. Тарле у своїх листах до правознавця Г. Грабаря так описував життя в Петрограді: ««Вообще не сладко здесь живется. Голод и холод, голод и голод... Ежедневно слышишь о новых и новых смертях... Зима стоит еретическая, как выражался покойник протопоп Аввакум» [9, 43]. У березні цього ж року Е. Тарле писав: «У нас тут все пока идет по-старому. Не то чтобы благополучно, а так на любителя. По-прежнему, наш быт характеризуется немецким стихом: "Sie assen nichts, sie tranken nichts, sie wussten von der Liebe nichts" (они ничего не ели, они ничего не пили, они и не помышляли о любви – прим. Б. Кагановича). Впрочем, лекции еще читаем. Средоточие профессорской жизни теперь – столовая Высших Женских курсов. Там пьем чай и размышляем о суете» [Еремеева, 2015 : 43].

На початку 1920-х років склалася катастрофічна ситуація з матеріальним забезпеченням науковців. Радянська влада не справлялася з тими проблемами, які постали перед нею на початку 20-х рр. XX ст., тому у країні відбувалося зниження якості життя населення. У складному матеріально-фінансовому становищі опинилися й науковці. Недостатнє забезпечення продуктами харчування, низькі заробітні плати, потреба в елементарних предметах повсякденного побуту стали постійними супутниками професорсько-викладацьких кадрів. Після революційних подій вчені втратили свої заощадження. Радянська влада заборонила приватну практику, чим позбавила їх можливості додаткового заробітку. У таких складних умовах ставало зрозумілим, що без матеріальної підтримки держави вчені не могли далі виживати.

Більшовицьке керівництво нав'язувало суспільству думку про меншовартість інтелігенції та про неприпустимість у суспільстві керівної ролі інтелігенції в будь-якій галузі народного господарства та культури, зведення становища представників інтелігенції до рядових виконавців, що працюють у чітко окреслених дисциплінарних і програмних рамках, чиї дії постійно спрямовувалися і контролювалися до найменших дрібниць. Більшовики та їх лідери не приховували свого ставлення до інтелігенції, зневажливо називали їх «стара інтелігенція», «лакеї капіталістів» тощо [Осокина, 1999 : 56]. На вчителів шкіл та професорсько-викладацький склад вищих та середніх спеціальних закладів сталінський режим чинив постійний ідеологічний тиск. Будь-яке інакомудство переслідувалося й практично виключалося під страхом включення до категорії «ворог народу» [Іванчина, 2012 : 675]. Працівників освіти, особливо вищої школи, регулярно перевіряли на політичну лояльність до чинної влади. Частими були випадки переслідування за політичні погляди, переведення на іншу роботу, звільнення, а наприкінці 1920-х років за порушення соціальних прав прийняли форму чисток, що включали ув'язнення та

.....
навіть страту. Пітер Сорокін, згадуючи про загибель академіків А. Шахматова та Б. Тураєва, писав: «Небагато знайдеться професорів, які не були б хоча б один раз заарештовані, у кого б декілька разів не проводились обшуки, реквізиції, виселення з квартири. Для багатьох вчених, особливо похилого віку, все це було повільною стратою» [Пушкарева, 2016 : 70].

Але поряд з тим новій владі необхідно було зберегти науковий потенціал країни в тому об'ємі, який був необхідний їй в рамках будівництва соціалістичного суспільства. Одним із головних завдань у ситуації, що склалася, став пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і надзвичайного виснаження.

Нова влада віддавала собі належне у необхідності збереження наукового потенціалу країни не лише як суспільно-культурної цінності як такої, але й з метою «... використання їх знань для зміцнення диктатури пролетаріату в епоху боротьби та майбутнього мирного будівництва і розвитку виробничих сил країни» [Пять лет работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ЦЕКУБУ). 1921–1926 гг, 1922 : 3]. Такі цілі та завдання, що стояли перед радянським урядом, спонукали визнати необхідним негайно вирішувати питання про пайкове забезпечення науковців за рахунок економії на робітничому постачанні і включення вчених до загальної системи цільового робітничого постачання.

25 вересня 1918 року президент Російської академії наук Олександр Карпінський та секретар академії Сергій Ольденбург направили Народному комісару освіти РСФРР А. Луначарському листа: «В настоящее время люди умственного труда находятся в особом тяжелом положении... в их среде наблюдается, по заключению врачей, особо сильное истощение, и ряды их тают с чрезвычайной быстротой вследствие болезней, многочисленных смертей и отъездов за границу» [Алексеев, 2009 : 12]. У відповідь на цей лист А. Луначарський запросив до себе академіка С. Одельденбурга, щоб обговорити питання продовольчого забезпечення працівників освіти. Зважаючи на все, під час бесіди в Зимовому палаці обговорювалося питання стосовно створення комісії, яка надаватиме допомогу вченим у вирішенні побутових проблем.

Науковцям допомагала активна громадянська позиція М. Горького, що не залишався байдужим до ситуації та намагався достукатися до вищого державного керівництва, допомагав вирішувати передусім побутові проблеми вчених. Під час зустрічі з В. Леніним 10 липня 1919 року у Кремлі Максим Горький у розмові скаржився на важкі умови життя та праці літераторів та вчених. Присутній на їх бесіді Володимир Бонч-Бруєвич згадував: «Разговор быстро перешел от этой политической темы на специальные вопросы устройства жизни, быта литераторов и ученых. Алексей Максимович подробно рассказал Владимиру Ильичу о тех ужасах жизни, которые приходится переживать и без того тонкому, самому культурному слою нашего общества, выдающимся ученым и литераторам, которые решительно не приспособлены к борьбе за кусок хлеба. Он перечислил десятки имен, фамилий, которых уже нет, которые в этих ужасных условиях, создавшихся в Петрограде, погибли, умерли, перечислил всех тех, кто находится в состоянии острой нужды. Говорил о тех, кого еще можно спасти, подкормивши, позаботившись о них. Владимир Ильич выслушивал все это с величайшим вниманием и напряжением. Он сказал Алексею Максимовичу, что надо сделать решительно все, чтобы помочь этим специалистам, литераторам и ученым пережить лихолетие нашего времени, и что он надеется, что Алексей Максимович со своими друзьями, став во главе этого дела, сумеет организовать его, как будет нужно, причем эту помощь, постоянную и упорную, он твердо обеспечивает своей поддержкой» [Алексеев, 2009 : 12]. Невідомо наскільки точно В. Бонч-Бруєвич передав розмову М. Горького з В. Леніним, але однозначно, що М. Горький не залишався байдужим до ситуації, яка склалася з науковцями міста.

За сприяння М. Горького 23 грудня 1919 року В. Ленін підписав декрет «Про покращення становища наукових кадрів». Метою проголошення декрету Радою Народних Комісарів було збереження наукових кадрів, необхідних для соціалістичного будівництва, підвищення продуктивності народного господарства і культури, а також найбільш доцільного забезпечення потреб робітничо-селянської оборони. До того ж передбачав надання посиленого продовольчого забезпечення найвидатнішим фахівцям тих галузей, які є суттєвими для будівництва радянської держави, звільнення фахівців від будь-яких повинностей та створення житлових умов, що забезпечують їх мінімальними необхідними зручностями. Також Народному Комісаріату освіти спільно з Науково-технічним відділом ВРНГ доручалося скласти список тих, на кого поширювалася дія декрету. Ними стали 500 науковців та 50 діячів літератури. Їм надавалося право на отримання спеціальних продовольчих пайків, необхідні для роботи житлові умови, а також таких осіб звільняли від виконання різного роду трудових повинностей [Год работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых (ЦЕКУБУ), 1922: 5; Организация науки в первые годы Советской власти (1917–1925), 1968: 343].

У зв'язку з тим, що спеціального органу, який надає допомогу вченим, у цей час ще не було, обов'язок встановити норму академічного пайка покладалася на Центральну комісію із забезпечення продовольством робітників. Академічна пайка була випрацювана спеціальною Комісією, в якій брали участь (як експерти) представники наукових працівників, найбільш повноважені у питаннях щодо харчування (проф. Я. Я. Никитинський, акад. П. П. Лазарев та ін.), і передбачала продукти, цінні білками, жирами та вуглеводами, необхідними організму при наявності підвищеної затрати розумової енергії. Відповідно до цієї норми у склад академічного пайка входили наступні продукти: борошно – 35 ф., м'ясо – 15 ф., риба – 5 ф., крупа – 12 ф., горох – 6 ф., цукор – 2,5 ф., масло – 4 ф., сіль – 2 ф., мило – 1 ф., тютюн – 3/4 ф., сірники – 5 кор., кава – 0,5 ф. [Год работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых (ЦЕКУБУ), 1922: 15; ГАРФ. Ф. 4734, Оп. 34, Спр.1, Арк. 20]. Протягом 1920 р. і перші 10 місяців 1921 р. загальна кількість пайків поетапно зростала.

Видання декрету від 23 грудня 1919 року та заходи, пов'язані з ним, можна вважати одними з перших масштабних акцій допомоги вченим з боку радянської держави.

Поряд з видачею академічних пайків вченим на початку 1920-х років продовольчу підтримку професорам і викладачам вузів надавала так звана Нансенівська допомога робітникам інтелектуальної праці, договір з якою підписано 14 листопада 1921 року. Пайки в рамках цієї допомоги (4.1 кг борошна, 1 кг масла, 1 кг рису, 1 кг цукру, 410 г чаю, 2 банки молока на місяць) до закінчення 1923 року отримували як академічні вчені, так і викладачі вузів. На відміну від академічних, нансенівські посилки отримували лише професори. Для визначення тих, хто найбільше потребував, створювались спеціальні розподільчі комітети [Федотова, 2013 : 54].

Прикладом практичної реалізації декрету від 23 грудня 1919 р. стало започаткування постановою президії Петроградського виконкому від 13 січня 1920 р. Петроградської комісії з поліпшення побуту вчених (ПетроКУБУ). До її складу увійшли М. Горький, Г. Цицерович, З. Гінберг, М. Крісті, О. Апатов, С. Ольденбург, О. Пінкевич, В. Тонков, А. Ферсман, В. Шимкевич, З. Ліліна, О. Бадаєв, М. Андреева [ГАРФ. Ф. 4734, Оп.1, Спр.41, Арк. 49; Организация науки..., 1968: 343]. Ця Комісія брала на себе обов'язки порятунку науковців міста від голодної смерті та сприяла їм в організації належного матеріально-побутового забезпечення.

ПетроКУБУ стала допоміжним органом Ради Народних Комісарів, який взяв на себе зобов'язання розробки нормативних актів, щоб гарантувати нормальну роботу вченим наукових установ та вищих навчальних закладів, а також доведення до відома центральних державних органів інформації про стан наукової роботи та її результати. Фінансовою основою діяльності Комісії були кошти, що виділялися Наркоматом освіти РСФРР.

Однак ситуація, яка складалася з наукою і науковцями в цей час, вимагала більш активних дій і системного вирішення проблеми. До російського Раднаркому надходили звернення від Академії наук, наукових установ, закладів вищої освіти, окремих вчених про стан науки і науковців та заклики до термінового застосування заходів із поліпшення становища вчених країни.

Тому в 1921–1922 рр. у Москві надано згоду на формування Центральної комісії поліпшення побуту вчених (з російської – ЦеКУБУ). Комісію створено двома декретами Ради Народних Комісарів РСФРР від 10 листопада 1921 р. і 16 січня 1922 р. ЦеКУБУ, організовувалася як постійна комісія Раднаркому РСФРР – спеціальний і постійний орган надання державної допомоги науковцям. Для подальшої належної організації діяльності Комісії 14 лютого 1922 р. прийнято «Положення про діяльність Центральної та місцевих комісій поліпшення побуту вчених» [Шесть месяцев работы..., 1921 : 78].

На членів ЦеКУБУ покладалася обов'язки здійснення обліку та реєстрації науковців усіх галузей знань, формування списків учених, що підлягали академічному чи соціальному забезпеченню. Комісія мала також взяти на себе відповідальність за розроблення проєктів нормативних актів, усіх необхідних заходів та їх затвердження у вищих державних органах. Її обов'язком ставав моніторинг діяльності та матеріального і побутового становища вчених, захист їх інтересів, а також всебічне сприяння у створенні умов, необхідних для належної та результативної діяльності вчених.

Створена 10 листопада 1921 р. ЦеКУБУ пропонувала виділити наукових працівників в особливу категорію, відповідно до їх наукової кваліфікації. Варто зазначити, що, починаючи з серпня 1919 р., декретом Раднаркомом введено так званий наш класовий пайок. Усе населення було розділено на три категорії. Головним критерієм вважали їхнє ставлення до фізичної праці. Усі представники колишніх заможних станів були розподілені до третьої категорії [Осокина, 1999 : 121].

Комісія з покращення побуту вчених визнала необхідним встановити для наукових працівників особливе додаткове академічне забезпечення (продовольством, грошима, і предметами одягу, білизни та взуття) незалежно від займаної посади та загальних тарифних ставок [Шесть месяцев работы ..., 1921 : 10]. Пропозиції Комісії сформулювали як проєкт РНК,

..... розглянутий та затверджений 6 грудня 1921 р. У постанові РНК зазначено: «в целях наилучшего использования научных сил страны, для восстановления сельского хозяйства, а также обеспечения научным работникам возможности спокойной и планомерной работы, СНК постановляет утвердить в дополнение к существующим видам вознаграждения особое дополнительное обеспечение» [Шесть месяцев работы ..., 1921 : 11].

Академічне забезпечення складалось із академічного пайка, отриманого усіма зареєстрованими ЦеКУБУ науковими працівниками, півпайка на кожного непрацевдатного члена сім'ї та предметів широкого вжитку, одягу, білизни, взуття. Запровадити академічне забезпечення планувалося з 1 січня 1922 року.

Постановою від 6 грудня 1921 року додаткове академічне забезпечення вводилося для 7 тисяч наукових працівників. [Хабибрахманова, 2008 : 35]. З цією метою ЦеКУБУ бронювала суму в розмірі 2 905 000 довоєнних золотих рублів. У відповідь ЦК запропонував визначити розмір академічного пайка й визначити підстави для розподілу науковців на категорії залежно від кваліфікації. Ця постанова була основною директивною, відповідно до якої будувалась робота ЦеКУБУ.

На засіданні ЦеКУБУ від 13 грудня 1921 р. затверджено постанову про розподіл науковців на категорії відповідно до кваліфікації. Усього виділялось п'ять категорій. До першої належали молоді вчені, які мали науковий стаж та хоча б одну самостійну наукову роботу. Викладачі та наукові працівники вищих навчальних закладів, що мали наукові та навчально-наукові праці – друга категорія. У третю категорію увійшли вчені з великим досвідом наукової та викладацької роботи, з великою кількістю наукових праць, ті, хто можуть очолити підготовку спеціалістів. Четверту категорію вчених складали видатні вчені, які були засновниками чи відомими представниками значних наукових напрямків та шкіл. До п'ятої категорії зазначено вчених, робота яких мала світове значення [Шальнев, 2012 : 25]. Такий розподіл – не випадковий. Ще в 1918 році нарком освіти М. Покровський підписав декрет «Про деякі зміни в складі та організації державних навчальних і вищих навчальних закладів Російської Республіки», згідно з яким скасовувались всі наявні звання доктора і магістра, ад'юнкта і приват-доцента. Усі, хто викладав у вузах, отримали єдине звання професора, а приват-доценти, що не мали трьохрічного трудового стажу, були оголошені викладачами [Вишленкова, 2005 : 151].

На місцях органами ЦеКУБУ були комісії з поліпшення побуту вчених (рос. – КУБУ), які створювалися при РНК союзних і автономних республік та виконкомах обласних рад у складі представників від науковців міста, губвиконкому, губфінвідділу, губпродкому і губкому освіти. Місцеві Комісії – повноважні органи ЦеКУБУ.

До завдань ЦеКУБУ та її місцевих Комісій входило здійснення первісної реєстрації та обліку науковців, надання вченим матеріальної та продовольчої допомоги, сприяння їх активній науковій діяльності. Створення цієї комісії обґрунтовувалося необхідністю забезпечити науковцям умови для результативної роботи. Насправді ж мова йшла взагалі про порятунок наукового потенціалу країни, наукових співтовариств її великих і малих міст. Для порятунку науковців від голодної смерті та їх продовольчого забезпечення Комісією застосовувався той же принцип, що і до забезпечення робітників – принцип цільового постачання. Усі науковці були взяті на облік і розподілені на категорії. Головна увага зверталася на покращення фінансового становища вчених, їх забезпечення продовольством, що вагомо в умовах тотального голоду. Приділялася увага їх житловим проблемам, медичному забезпеченню, організації відпочинку вчених. Для науковців Москви були відкриті санаторії «Вузьке» і «Большово», пізніше виникли санаторії в Криму, Кисловодську та інших місцях.

У перший місяць роботи ЦеКУБУ загальна кількість академічних пайків зросла більш ніж удвічі, порівнюючи з попередніми місяцями, а саме з 5600 до 12 500 (у Москві – 5 900; Ленінграді – 5 700 і провінції – 900). [Год работы ..., 1922 : 25; Организация науки..., 1968 : 353]. Фонд академічних пайків продовжував розвиватися і в наступні місяці, досягнувши до листопада 1922 року 17 600 пайків, не рахуючи України, для якої діяв окремий фонд у 5 000 академічних пайків у розпорядженні Всеукраїнського Комітету співробітництва вчених (ВУКСВ).

У жовтні 1923 р. загальна кількість академічних пайків складала вже 20 755. Ця цифра була максимальною. З них видавалося у Москві 8 580 (41,30 %), Ленінграді – 7 250 (34,92 %) і в провінції – 4 925 (23,78 %) [Пять лет работы ..., 1927 : 18].

До заходів ЦеКУБУ відноситься організація в Москві спеціального гуртожитку для проживання вчених, що приїжджали до Москви. Першопочатково такий гуртожиток функціонував при Будинку вчених і був розрахований всього на 12 осіб, але вже наприкінці 1922 року ЦеКУБУ зумів отримати спеціальні будівлі, в яких відкрили гуртожиток на 70 людей [ГАРФ. Ф. 4734, Оп. 34, Спр.1, Арк. 20]. До 1 липня 1924 р. з 70 місць 12 призначались для безкоштовного використання наукових працівників, які приїжджали в Москву для продовження наукових занять та за умови надання відповідних документів від місцевих КУБУ. До того ж ці працівники отримували безкоштовні обіди в їдальні Будинку вчених. Інші 58 місць надавалися за невелику

плату науковим працівникам, які приїжджали для короткотривалих наукових занять, у відрядження, для участі в наукових з'їздах, конференціях тощо [Год работы ..., 1922 : 55].

Велике значення в роботі ЦЕКУБУ відводилося житловій проблемі наукових працівників. Гостра житлова криза, що розпочалася в післяреволюційний час, особливо сильно відобразилась на наукових працівниках. Тому ЦЕКУБУ з перших же кроків своєї діяльності розробила та винесла на розгляд до Раднаркому проєкт житлового декрету, що затвердили вже 16 січня 1922 року. Декрет надавав науковим працівникам пільги в отриманні житла, зокрема право на отримання додаткової кімнати для проведення наукових занять, облаштування лабораторій, бібліотек. Наявність цих пільг підтверджувались спеціальними документами, що видавались ЦЕКУБУ та її місцевими органами, та були досить серйозною гарантією охорони житлових прав вчених [Год работы ..., 1922 : 23].

Ще однією важливою проблемою, що постала на початку 1920-х років, була невплата заробітної плати вченим. Практично з моменту створення ЦЕКУБУ встановлено суму грошової заборгованості вченим Москви та Петрограду, що на листопад 1921 року складала 1 млн крб [Шесть месяцев работы ..., 1921 : 35]. Уже в лютому 1922 року цю суму ліквідовано. У звітах ЦЕКУБУ вказується на важке становище провінції, «де органи місцевої влади, маючи щире бажання реалізувати вказівки Комісії, зустрічалися з непереборною перепорою у вигляді нестачі продовольства та грошей» [Шесть месяцев работы ..., 1921: 62].

Складність ситуації полягала в тому, що вчені виявились не готовими до зрівнялівки, яка складалась за нової влади, така політика в наукових колах викликала лише подив, роздратування та розчарування. Починаючи з 1919 року особлива комісія РНК на чолі з В. Леніним працювала над визначенням основ тарифної політики й оплати праці спеціалістів. Весною 1922 року розроблено та затверджено тариф оплати праці для вчених. За основу тарифу для вчених взято 17-ти розрядну тарифікацію працівників, затверджену в 1921 році [Осокина, 1999 : 51].

Висновки. Характеризуючи становище вчених у 20-х рр. ХХ ст., необхідно зазначити, що наукова інтелігенція, як і загалом радянське післяреволюційне суспільство, знаходились у складній суспільно-політичній та економічній ситуації. Наслідки Першої світової війни та революційних потрясінь, голод, розруха, руйнування попередніх економічних структур і зв'язків спричинили стрімке зниження рівня життя населення. Наукова інтелігенція належала до тих верств суспільства, які особливо гостро відчували погіршення якості життя. Закриття низки вищих навчальних закладів і факультетів, затримки з виплатою заробітних плат, що і без того знецінювалися через розгул інфляції, позбавляли науковців стабільного доходу. Цей важкий у побутовому плані період співпав у часі з болісною трансформацією соціальної структури населення країни, що зачепило і наукову інтелігенцію.

Матеріальне становище вчених було досить хитким, характеризувалося відсутністю житла, низьким рівнем заробітної плати, браком умов для проведення науково-дослідної роботи, завантаженістю партійно-політичною роботою. Змінилося й ставлення до вчених та їх ролі у житті суспільства, побутовала думка про неприпустимість керівної ролі інтелігенції у будь-якій галузі народного господарства і культури та зведення становища представників інтелігенції до рядових виконавців.

Водночас радянське керівництво розуміло, що науковий потенціал країни потрібно зберегти для будівництва соціалістичного суспільства. Тому одним із головних завдань ставило пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і виснаження. Влада починала вибудовувати співпрацю з інтелектуальною системою, залучаючи її на свою сторону, створюючи для неї сприятливі умови для життя та роботи.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

Абубикерова Э. (2013). Проблемы оплаты труда научно-педагогической интеллигенции вузов Саратова в 1920-х гг. *Власть*. № 4. 171–173.

Алексеев А. (2009). Товарищество на пайках. Наука. *Жовтень*, 12–13.

Вишленкова Э. А. (2005) *Terra Universitatis: два века университетской культуры*. Казань: КГУ, 500 с.

ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации.

Гришина Н. В., Скворцов А. М. (2015). Социально-бытовые условия жизни отечественных гуманитариев в 1920-е годы. *Вестник Челябинского государственного университета*. № 24. 190–196.

-
- Год работы...** (1922). *Год работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых (ЦЕКУБУ) М., Декабрь 1921 г. – декабрь 1922.*
- Еремеева А. Н.** (2015). «Работать приходится очень мало – почти все время уходит на добычу пропитания»: голод 1921–1922 гг. в переживаниях профессоров южнороссийских вузов. *Клио.* № 12(108). 42–47.
- Иванчина А. Г.** (2012). Правовое и материальное положение профессорско-преподавательских кадров высших педагогических учебных заведений в 20-е–30-е годы XX века (на материалах среднего Поволжья). *Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского. Гуманитарные науки.* № 27. 675–677.
- Организация науки...** (1968). *Организация науки в первые годы Советской власти (1917–1925) Сборник документов.* Ленинград: Наука, 436 с.
- Осокина Е. А.** (2013). За фасадом «сталинского изобилия». *Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941.* М., 291 с.
- Пушкарева Н.** (2016). Когда зарплаты были большими: материальное поощрение советских учёных в 1921–1953 гг. *Российская история.* № 6, 69–82.
- Пять лет работы...** (1927). *Пять лет работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ЦеКУБУ) 1921–1926 гг.* Москва: Издание ЦеКУБУ, 56 с.
- Федотова А.** (2013). Продовольственная помощь казанской профессуре в условиях голода 1921–1922 гг. XX век: Страницы истории. № 3–4. 53–60.
- Хабибрахманова О. А.** (2008). *Властные стратегии и тактики по улучшению качества жизни научной интеллигенции 1920–1930х годов.* Казань, 116 с.
- Шальнев Е. В.** (2010). *Организация Комиссии по улучшению быта ученых.* Научный вестник / Под ред. Л. Ю. Федосеевой. Пенза: ГУМНИЦ, 125 с.
- Шесть месяцев работы...** (1921). *Шесть месяцев работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦеКУБУ) Краткий отчет.* М., 255 с.

Kateryna V. Didenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD. (History), teacher (Ukraine)

Social Conditions and Rations of Researchers and Educational Workers of the USSR in the 1920s of 20th Century

Abstract. Introduction. The article considers one of the topical trends in historical studies on the peculiarities of social and living conditions and rations of researchers and educational workers of the USSR in the 20-30s of the 20th century. **Purpose.** The purpose of the work is to highlight the activities of Russian central and local authorities to improve the social, material and housing provision of researchers and educational workers, in particular, the establishment and activity of PetroKUBU and TseKUBU. The research methodology includes the principles of scientific objectivity, historicism, systematics, as well as analysis and synthetic, generalization, historical-comparative, historical-typological methods. **Conclusion.** Describing the position of scientists in the 20s of the 21st century, it should be noted that the scientific intelligentsia, like the Soviet post-revolutionary society as a whole, was in a difficult socio-political and economic situation. The scientific intelligentsia belonged to those strata of society that were especially aware of the deterioration in the quality of life. The closure of a number of higher educational institutions and faculties, delays in the payment of wages, which were already depreciating due to rampant inflation, deprived scientists of a stable income. This difficult period in everyday life coincided with the painful transformation of the social structure of the country's population, which also affected the scientific intelligentsia. The financial situation of scientists was rather precarious, characterized by lack of housing, low wages, lack of conditions for conducting research work, workload of party-political work. The attitude towards scientists and their role in the life of society has also changed, there was an opinion about the inadmissibility of the leading role of the intelligentsia in any branch of the national economy and culture and the reduction of the position of intelligentsia to ordinary staff.

At the same time, the Soviet leadership understood that the country's scientific potential must be preserved for the construction of a socialist society. Therefore, one of the main tasks was to find opportunities to save scientists from extinction and extreme exhaustion. The authority began to build cooperation with the intellectual system, bringing academic staff around to its side, creating favorable conditions to live and work.

Key words: Soviet power, scientific intelligentsia, academic rations, Nansen aid, PetroKUBU, TseKUBU.

References:

- Abubikerova, E.** (2013). Problemy oplaty truda nauchno-pedagogicheskoy intelligencii vuzov Saratova v 1920-h gg. [Problems of remuneration of the scientific and pedagogical intelligentsia of Saratov universities in the 1920s.]. *Vlast*, 4, P. 171–173. [In Russian].
- Alekseev, A.** (October 2009). Tovarishestvo na pajkah [Partnership on rations]. *Nauka*, P. 12–13. [In Russian].
- Vishlenkova, E. A.** (2005). *Terra Universitatis: dva veka universitetskoy kultury* [Terra Universitatis: two centuries of university culture.]. Kazan: KGU, 500 p. [In Russian].
- GARF – Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii** [State Archive of the Russian Federation].
- Grishina, N. V., Skvorcov, A. M.** (2015). Socialno-bytovye usloviya zhizni otechestvennyh gumanitariev v 1920-e gody [Social and living conditions of domestic humanitarians in the 1920s]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, 24, P.190–196. [In Russian].
- God raboty** (1922). *God raboty Centralnoj komissii po uluchsheniyu byta uchenyh (CEKUBU)* [Year of work of the Central Commission for the Improvement of the Life of Scientists (TSEKUBU)]. Moscow. [In Russian].
- Eremeeva, A. N.** (2015). «Rabotat prihoditsya ochen malo – pochtu vse vremya uhodit na dobychu propitaniya»: golod 1921–1922 gg. v perezhivaniyah professorov yuzhnorossijskih vuzov [“We have to work very little – almost all the time is spent on getting food”: the famine of 1921–1922. Experiences of professors of South Russian universities]. *Klio*, 12 (108), P. 42–47. [In Russian].
- Ivanchina, A. G.** (2012). Pravovoe i materialnoe polozhenie professorsko-prepodavatelskih kadrov vysshih pedagogicheskikh uchebnyh zavedenij v 20-e – 30-e gody xx veka (na materialah srednego povolzhya) [Legal and material status of the teaching staff of higher pedagogical educational institutions in the 20s – 30s of the 20th century (based on the materials of the Middle Volga region)]. *Izvestiya Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni V. G. Belinskogo. Gumanitarnye nauki*, 27, P. 675–677. [In Russian].
- Organizatsiya nauki (1968).** *Organizatsiya nauki v pervye gody Sovetskoj vlasti (1917–1925). Sbornik dokumentov.* [Organization of science in the first years of Soviet power (1917–1925). Collection of documents]. Leningrad: Nauka, 436 p. [In Russian].
- Osokina, E. A.** (1999). *Za fasadom «stalinskogo izobilija». Raspredelenie i rynek v snabzhenii naseleniya v gody industrializacii. 1927–1941* [Behind the facade of "Stalin's abundance". Distribution and market in the supply of the population during the years of industrialization. 1927–1941]. Moscow, 291 p. [In Russian].
- Prodovolstvennaya pomosh** (2013) *Prodovolstvennaya pomosh kazanskoj professure v usloviyah goloda 1921–1922 gg* [Food aid to the Kazan professors in the famine of 1921–1922.]. *XX vek: Stranicy istorii*, 3–4, P. 53–60. [In Russian].
- Pushkareva, N.** (2016). Kogda zarplaty byli bolshimi: materialnoe pooshrenie sovetskih uchonyh v 1921–1953 gg [When salaries were high: financial incentives for Soviet scientists in 1921–1953]. *Rossijskaya istoriya*, 6, P 69–82. [In Russian].
- Pyat let raboty** (1927). *Pyat let raboty Centralnoj komissii po uluchsheniyu byta uchenyh pri Sovete Narodnyh Komissarov RSFSR (CeKUBU). 1921–1926 gg* [Five years of work of the Central Commission for the improvement of the life of scientists under the Council of People's Commissars of the RSFSR (TseKUBU)]. Moskva: Izdanie CeKUBU, 56 p. [In Russian].
- Habibrahmanova, O. A.** (2008). *Vlastnye strategii i taktiki po uluchsheniyu kachestva zhizni nauchnoj intelligencii 1920–1930h godov* [Power Strategies and Tactics to Improve the Quality of Life of the Scientific Intelligentsia in the 1920s – 1930s]. Kazan, 116 p. [In Russian].
- Shalnev, E. V.** (2010). Organizatsiya Komissii po uluchsheniyu byta uchenyh [Organization of the Commission for the improvement of the life of scientists]. Penza: *Nauchnyj vestnik*, pod red. Fedoseevoj L. Yu, GUMNIC. [In Russian].
- Shest mesyacev raboty** (1921). *Shest mesyacev raboty Centralnoj Komissii po uluchsheniyu byta uchenyh pri Sovete Narodnyh Komissarov (CeKUBU). Kratkij otchet* [Six months of work of the Central Commission for the improvement of the life of scientists under the Council of People's Commissars (TseKUBU). Brief report]. Moscow. [In Russian].

Статтю надіслано до редколегії 23.04.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.05.2022 р.